

УДК 378.016:[373.3.016:7]

Тамара МАРИНЧУК,

старший викладач кафедри художніх дисциплін
дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського (Україна, Вінниця) vfhbyxer@i.ua

УСВІДОМЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ЗАСОБІВ ВИРАЗНОСТІ РІЗНИХ ВИДІВ МИСТЕЦТВА У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

На прикладі аналізу зразків окремих художніх творів у статті розкрито специфіку засобів виразності музики та образотворчого мистецтва в аспекті їх взаємодії. Доведено, що усвідомлення такої взаємодії постає необхідною складовою фахової підготовки вчителів початкових класів, які повинні володіти методами керування процесом сприймання художнього твору. Запропоновано низку художніх творів, які можуть бути використані при вивченні питань специфіки засобів виразності і синтезу музичного й образотворчого мистецтва з майбутніми педагогами, а також розширити коло обізнаності майбутніх вчителів у галузі засобів виразності різних видів мистецтва.

Ключові слова: засоби виразності, художньо-педагогічне спілкування, синтез мистецтв, міжпредметні зв'язки, світломузика.

Літ. 14.

Tamara MARYNCHUK,

Senior Lecturer of the Department of Arts,
Preschool and Primary Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State
Pedagogical University (Ukraine, Vinnytsia) vfhbyxer@i.ua

UNDERSTANDING OF EXPRESSIVE MEANS INTERACTION IN DIFFERENT ARTS IN PROFESSIONAL TRAINING OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

On the basis of the sample analysis of certain art works, the specific features of music's and fine arts' expressive means in the aspect of their interaction have been revealed in the article. It has been proved that understanding of such interaction is a required component in professional training of primary school teachers who have to master the methods of managing the process of art works comprehension. A number of art works have been introduced to be used in studying specific features of expressive means and musical and fine art synthesis by future teachers, as well as to expand future teachers' outlook in the field of expressive means in various types of arts.

Key words: expressive means, artistic and pedagogical communication, synthesis of arts, interdisciplinary links, light music.

Ref. 14.

Тамара МАРИНЧУК,

старший преподаватель кафедры искусствоведческих дисциплин дошкольного и
начального образования Винницкого государственного педагогического университета
имени Михаила Коцюбинского (Украина, Винница) vfhbyxer@i.ua

ОСОЗНАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ РАЗНЫХ ВИДОВ ИСКУССТВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

На прикладі аналізу образців окремих художественних творів у статті розкрито специфіку засобів виразності музики і образотворчого мистецтва в аспекті їх взаємодії. Доведено, що усвідомлення такого взаємодіяння є необхідною складовою професійної підготовки учителів початкових класів, які повинні володіти методами управління процесом сприйняття художественного твору. Представлено ряд художественних творів, які можуть бути використані при вивченні питань специфіки засобів виразності і синтезу музичного і образотворчого мистецтва з майбутніми педагогами, а також розширити коло освідомленості майбутніх учителів в області засобів виразності різних видів мистецтва.

Ключові слова: засоби виразності, художественно-педагогічне мислення, синтез мистецтв, міжпредметні зв'язки, світломузика.

Лит. 14.

Постановка проблеми. Оскільки мистецтво є невід'ємною складовою духовної культури суспільства і специфічним видом практично-духовного освоєння світу, воно має неocenне значення для цілісного виховання особистості, її інтелектуального, естетичного, морального та духовного розвитку. Вже у початковій школі вчитель знайомить учнів з різними видами мистецтва та засобами їх виразності, у доступній формі пояснюючи природу та виразність специфічності кожного виду мистецтва. Тому й сам педагог повинен добре усвідомлювати особливості видів мистецтва, їх природу, зв'язки з об'єктивною реальністю. Через спілкування з мистецтвом учні залучаються до світу художніх образів, що сприяє формуванню духовного світу особистості. Література, музика, образотворче мистецтво, театр і кіно для сучасного педагога стають плідним ґрунтом для використання міжпредметних зв'язків та проведення інтегрованих уроків.

На викладачів покладено особливе завдання залучення школярів до спілкування з творами мистецтва, формування навичок осягнення змісту художніх творів та усвідомлення їх художніх образів. Для цього замало особистої професійності педагога, знань з основ наук і методик навчально-виховної роботи. Необхідне ще й вміння передавати ці знання у процесі живого і безпосереднього спілкування з учнями. Дане твердження актуалізує проблему формування у майбутніх вчителів знань про специфіку художніх засобів виразності, зокрема в аспекті взаємодії різних видів мистецтва.

Аналіз досліджень. Система засобів виразності мистецтва склалася внаслідок багатоступового історичного процесу. Компоненти, що її становлять, змінювались на різних етапах, постійно ускладнюючись та вдосконалюючись. Виникнення і закріплення нових засобів виразності, способів організації матеріалу регулюється суворим естетичним відбором, що відповідає тим чи іншим конкретним художнім завданням і загальним нормам художнього сприйняття. Всі конструктивні закономірності засобів виразності мистецтва мають об'єктивний характер, смислово обумовленість, оцінюються як способи розкриття художнього змісту та утворюють єдину систему. Зокрема, такий підхід до системи засобів музичної виразності демонструють роботи Л. Мазеля [5], М. Бонфельда [2; 3] і В. Медушевського [7]. Кожний з певних музично-виразальних засобів досліджувався в працях окремих музикознавців. Так, на проблемах ритму і мелодики зосереджують увагу В. Холопова [12], Л. Мазель [6], С. Павлюченко [8], М. Тіц [9], Д. Христов [14]; питання гармонії як важливого засобу музичної виразності артикулюються у працях Ю. Холопова [13], Ю. Тюліна [11] та ін. Спроба узагальнення підходів до засобів музичної виразності міститься у навчально-методичному посібнику О. Верещагіної і Т. Маринчук [4], розрахованому саме на підготовку майбутніх вчителів. Розвиток теоретичного та філософського мистецтвознавства потребує дослідження

засобів виразності в їх сукупності як на сучасному етапі, так і в ретроспекції, що допомагає віднайти причинно-спадкові мистецькі зв'язки.

Метою статті є розкриття специфіки засобів виразності в аспекті взаємодії музичного й образотворчого мистецтва, усвідомлення яких постає необхідною складовою фахової підготовки вчителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Здатність сприймати мистецтво не є вродженою особистісною якістю, а тому й потребує формування і розвитку. Пізнавально-творчі можливості школярів розвиваються у процесі активної творчої діяльності, цілеспрямованого аналізу творів мистецтва, бо лише власна діяльність є запорукою глибоких переживань, отримання естетичної насолоди, формування високих художніх смаків і переконань. З перших кроків навчання в загальноосвітній школі діти прилучаються до творів образотворчого мистецтва та музики, які є могутнім засобом виховання. Мистецтво надає естетичного забарвлення усьому духовному життю людини. Якщо змістовність духовної культури становлять світоглядні, моральні та естетичні цінності суспільства, то мистецтво є художнім способом вираження цих цінностей. Створюючи художній образ світу й людини, розкриваючи ціннісне й психологічне багатство особистості, організовуючи духовне спілкування між людьми і поколіннями, мистецтво стає незамінним способом творчого збагачення естетичного досвіду людства, його актуалізації і впливу на підростаюче покоління. Проте мистецтво може виконати свою естетичну, виховну і пізнавальну функцію лише тоді, коли діти по-справжньому навчаються слухати і чути музику, дивитись і бачити картини тощо.

Творча свідомість школярів виявляється не в умінні швидко засвоювати істини, викладені педагогом, а в набутті власного досвіду ставлення до мистецтва на основі діалогічного спілкування з педагогом і безпосередньо художнім твором. Процес сприймання художніх творів реалізується лише за умов цілеспрямованої взаємодії вчителя та учнів, єдності педагогічно спрямованого спілкування з дітьми і художньо осмисленого та емоційно насиченого спілкування з твором мистецтва. Художньо-педагогічне спілкування як метод керування процесом сприймання художнього твору характеризується низкою особливостей: рівноправністю учасників у судженнях й оцінці творів мистецтва; підвищеною увагою вчителя до реакції учнів; наявністю взаємозв'язків їх переживань, різних контекстів, точок зору, позицій; щирою зацікавленістю вчителя в успіхах учнів; активізацією особистісних проявів у процесі сприймання й осмислення мистецтва.

Використання інтегрованих форм навчання передбачає обізнаність педагога у засобах виразності суміжних видів мистецтв. Особливо міцною є система взаємозв'язків між музикою та образотворчим мистецтвом, які оперують різними засобами виразності, але спрямовані на пряме чи опосередковане відображення об'єктивної реальності.

У процесі художньої комунікації майбутні педагоги приходять до усвідомлення, що світ мистецтва є надзвичайно багатим, складним і різноманітним. Кожен його вид має численні різновиди, роди, жанри тощо. В одному випадку твір мистецтва постає перед нами як матеріальний предмет (скульптура, картина, будівля), у другому – як розгорнутий у часі процес (словесний або музичний), у третьому – як дія, що відбувається у просторів й часі (танець, вистава, кінофільм).

Кожному виду мистецтва притаманні свої особливі засоби створення художнього образу, що слугують засобами відображення дійсності. Вони наділені специфічними для певного виду мистецтва закономірностями, які проявляють себе у змістовному і художньо-естетичному плані.

Певні явища, котрі здаються не настільки суттєвими і важливими для одного виду мистецтва, для іншого набувають особливого значення. Наприклад, ритм має принципове значення для тих видів мистецтва, твори яких функціонують в часовому просторі: музика, танці, сценічне мистецтво. Окремі засоби виразності є специфічними тільки для одного виду мистецтва. Прикладом може слугувати мелодія як іманентно музичний засіб виразності. Проте основною тенденцією розвитку художньої культури є внутрішня спорідненість різних видів мистецтва. Усі вони є спорідненими і викликаними до життя потребами людей – естетичними, пізнавальними, комунікативними, виховними тощо.

Різні види мистецтва не є взаємозамінними. Вони утворюють єдину динамічну систему, єдиний організм із загальними закономірностями. Між видами мистецтва існує не лише сюжетний або хронологічний, але й внутрішній і життєвий зв'язок, адже усі вони народжені з єдиного джерела – реального життя, яке однаковою мірою живить творчість композитора, художника, скульптора, письменника.

У сучасному мистецтві найбільш виділяються дві протилежні тенденції: тяжіння до синтезу видів мистецтва та збереження суверенності кожного окремого виду. Діалектичне протиріччя цих тенденцій веде не до поглинання одних мистецтв іншими, а до їх взаємозбагачення, ствердження необхідності існування різних видів мистецтв, кожний з яких зберігає свою самостійність.

Розподіл мистецтв на види носить закономірний характер і є наслідком як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Різні види мистецтва потребують різних засобів художньої виразності. Мова ліній, звуків, кольорів, якими користується мистецтво, виникла не тільки тому, що в реальному світі існують кольори, лінії, звуки, але й тому, що вони мали певне значення в житті людей та отримали певний зміст.

Музикознавець Б. Асаф'єв вважав можливим обґрунтовувати розподіл мистецтв на різні види, спираючись на особливості їх художньої мови. Так, можна поділити усі мистецтва на «інтонаційні» (музика і поезія як мистецтва висловлювання) і «німі» (скульптура як «застигла мова» тіла та його рухів, живопис, архітектура, пантоміма) [1]. Види мистецтва відрізняються один від одного ще й тим, що відображають різні явища і користуються різними засобами виразності. Основа існування всіх видів мистецтв, безумовно, міститься в самому предметі мистецтва – багатогранності об'єктивного світу, різні прояви якого не можуть в повній мірі бути розкриті засобами тільки одного виду мистецтва. Звичайно, може бути, що одні й ті ж самі життєві явища відображаються різними видами мистецтва. В якості прикладу можна навести казку-поему О. С. Пушкіна «Руслан і Людмила», що стала основою однойменної опери М. І. Глінки або поему М. Лермонтова «Демон», яка перегукується з живописним полотном М. Врубеля та оперою А. Рубінштейна. Можна пригадати, що симфонічна п'єса К. Дебюссі «Хмари» викликає безпосередній асоціації з численними картинами К. Моне. Проте в зображенні одних і тих самих явищ різні види мистецтва звертають увагу на їх різні сторони, які не можуть бути виражені в повній мірі у суміжних видах.

Взаємозв'язок між видами мистецтва ґрунтується на тому, що вони існують не тільки в певних відносинах у просторі і часі, але й в художніх – змістових, образно-композиційних, стильових контекстах. Такий зв'язок, наприклад, породив виникнення опери під впливом театру і поезії як спроби відтворення драми в музиці.

Засоби виразності розкривають найголовнішу видову особливість художньої творчості. Вони залежать від предмету відтворення, художнього завдання та природи матеріалу творчості. Ці фактори надають специфічності видам мистецтва і одночасно створюють їх зв'язок. Так, часом одні види мистецтва користуються засобами вираз-

ності інших. Наприклад, специфічним засобом виразності графіки є лінія, але графіка користується і кольором – засобом, який вона запозичила із живопису. Хореографія як мистецтво пластичного руху використовує пластичні засоби скульптури. Проте повну картину світу можна відтворити тільки сукупністю засобів виразності усіх видів мистецтва як продукту художньої культури.

Досить часто засоби виразності одного виду мистецтва породжують асоціації з іншим мистецтвом. Навіть терміни, що використовують художники і музиканти мають багато спільного. Зокрема такими визначеннями стали тональність, колорит, яскравість полотен (живописних і музичних). Російський композитор М. Римський-Корсаков аналогію між кольорами у живописі і тембрами у музиці вважав безсумнівною. Литовський композитор і художник Н. Чюрльоніс до низки своїх музичних творів створював відповідні цикли картин. Таким чином з'явилися музичні і живописні полотна «Море», «В лісі», «Сонатне алєгро», «Фуга» тощо. На взаємозв'язок різних видів мистецтва вказував й композитор-романтик Ф. Ліст. Під час подорожі Італією і знайомства з шедеврами Рафаеля та Мікеланджело композитор, як він сам неодноразово згадував у листах до друзів, став краще розуміти стрункість музики Моцарта і Бетховена. Також Ф. Ліст вбачав ментальну спільність між художником Тиціаном і композитором Россіні. Найяскравіше взаємозв'язок музики і живопису в творчості Ліста проявляється у фортепіанному циклі «Роки мандрів», в якому п'єса «Заручини» створена під враженням картини Рафаеля «Заручини Марії».

Взаємодія засобів виразності живопису і музики дозволяє говорити про «музикальність живопису» і «живописність музики». Так, розглядаючи картину, глядач використовує не лише зір, а всі органи чуттів.

Особливий взаємозв'язок засобів виразності живопису і музики усвідомлювали митці доби романтизму. Музыка жила в композиції полотен, гармонії фарб, музичності ритмів, грі світлотіні, колориті. У романтиків «зазвучали» пейзажі, історичні полотна, портрети. Французький художник Ежен Делакруа часто створював портрети музикантів, вид діяльності яких можна було упізнати одразу. Особливе враження справляє «музикальність» портрету Фредеріка Шопена кисті Делакруа. На вогняному фоні майстер зобразив напружене обличчя аскета, заглибленого в тяжку думу. Його голова ніби виступає з полум'я. Глядач відчуває його страждання, що рветься з полотна, і ніби чує звуки його романтично-бунтівної і водночас ніжно-проникливої музики.

Взаємозв'язок музики і живопису майбутнім педагогам можна розкрити і на прикладі творчості американського художника другої половини XIX століття Джеймса Уістлера. Цикл портретів ірландки Джо він називає симфоніями за аналогією з відомою поемою Т. Готье «Симфонія в білому мажорі». Після цих портретів художник почав називати свої роботи аранжуваннями, гармоніями, ноктурнами. Так з'явилися «Аранжування в сірому і чорному» (портрет матері), «Ноктурн у сірому і сріблястому», «Ноктурн у чорному із золотом» (пейзажі). Слід усвідомлювати, що назви полотен не є механічним перенесенням прийомів майстерності з музики у живопис. «Музикальність» картин Дж. Уістлера відчутна у колориті, грі кольорів. Художник вважав, що головну увагу слід приділяти основному кольору, який, подібно лейтмотиву в опері, проходить крізь увесь твір, а вже цьому кольору має відповідати увесь ансамбль.

Учням молодшого шкільного віку буде легше сприймати музичні образи, які пов'язані з образами зоровими. Тому майбутній педагог вже може використати певні добірки творів, в яких відчутний тісний взаємозв'язок музичного мистецтва і живопису. Серед доступних для дитячого сприйняття музичних творів, які створені під впливом живо-

писних робіт можна використати «Картинки з виставки» М. Мусоргського, створені під впливом малюнків Гартмана; «Маленьку різдвяну сюїту» Дж. Крамба, що виникла під враженням від фресок Арренської капели в італійському місті Падуа. З музики українських композиторів можна запропонувати фортепіанну сюїту «Картини російських живописців» І. Шамо, кожна п'єса якої є програмної і має назву живописного полотна. Також можна залучити твори, в яких композитори створюють музичні портрети, зокрема «Женці», «Збиральники винограду» Ф. Куперена; «Селянка», «Циганка» Ж. Л. Рамо; «Дівчина з волоссям кольору льону» К. Дебюссі. Слід зазначити, що використання цих творів водночас буде залучати дітей і до сприйняття музики різних історичних і національних стилів, адже у перелік увійшли музичні зразки від початку XVIII до XX століття.

В усвідомленні специфіки засобів виразності музики і живопису важливим є ознайомлення майбутніх вчителів з поглядами і відчуттями музичного кольору, якими володіли Р. Вагнер, К. Дебюссі, М. Римський-Корсаков, О. Скрябін.

Вперше поєднати звук, тональності з кольором вдалось О. Скрябіну. Він задумав свою симфонічну поему «Прометей» збагатити партією «світлового клавіру». Цю ідею композитор пояснив тим, що Прометей є символом творчого начала, активної енергії Всесвіту. Саме тому композитор хотів підсилити звукове враження світлом, щоб відобразити свій художній задум – ледь окреслені надії людства перетворюються на сліпучий блиск, екстаз звільненої думки. По можливості бажано переглянути зі студентами фільм режисерів Ю. Серова та Д. Рождественського за поемою «Прометей» О. Скрябіна (1980). У фільмі світлова стрічка, зображена паралельно звучанню музики, була відтворена за публікаціями партитури із зауваженнями самого композитора.

Ідея світломузики виникла не випадково. Науці відомо про сильний вплив кольору на настрої та навіть здоров'я людини. Це підтверджено дослідами фізіологів, які зазначають, що кольори тим сильніше впливають на нервову систему, чим ближче вони знаходяться до початку сонячного спектра. Так, червоний колір викликає лютю не лише у биків та індіанських півнів, але й збуджує людей. Зелений колір створює відчуття спокою. Дослідники світломузики стверджують, що колір як засіб виразності у живопису загострює почуття прекрасного у людині. При монотонних звуках очі краще відчують зелено-блакитні кольори, а гаряче-червоні розрізняють погано. Саме тому музиканти постійно шукають відповідність кольору і музичного тембру, тональності, ладу.

Висновки. Стисло охарактеризувавши специфіку засобів виразності у контексті взаємодії музики та образотворчого мистецтва, можна прийти до висновку, що така взаємодія зумовлена естетичною природою цих видів мистецтва, єдиними законами художнього мислення, діалектикою людського пізнання. Доцільне використання художніх творів різних видів мистецтва у навчально-виховній роботі дає змогу вирішувати складні завдання досягнення конкретного художнього змісту з опорою на художній досвід учнів певної вікової групи. Співдружність мистецтв у навчально-виховному процесі буде доцільною лише тоді, коли кожний вид мистецтва збереже свою специфіку і форму художнього мислення. Якщо ця специфіка ігнорується, то взаємодія мистецтв порушується і втрачає педагогічну доцільність. Педагог повинен пам'ятати, що ефективність використання творів різних видів мистецтва визначається не кількістю звернень до художніх творів, а ступенем їх допомоги у заглибленні в художній зміст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс / Б. Асафьев – Л. : Музыка, 1971. – 376 с.

2. Бонфельд М. Введение в музыкознание : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / М. Бонфельд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 224 с.
3. Бонфельд М. Анализ музыкальных произведений : структуры tonальной музыки / М. Бонфельд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Ч. 1. – 250 с.
4. Верещагіна О. Засоби музичної виразності та їх роль у процесі формотворення : навч.-метод. пос. / О. Верещагіна, Т. Маринчук. – Вінниця, 2000. – 91 с.
5. Мазель Л. О системе музыкальных средств и некоторых принципах художественного воздействия музыки / Л. Мазель // Интонация и музыкальный образ. – М. : Музыка, 1965. – С. 225–264.
6. Мазель Л. Проблемы классической гармонии / Л. Мазель. – М. : Музыка, 1972. – 313 с.
7. Медушевский В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки / В. Медушевский. – М. : Музыка, 1976. – 254 с.
8. Павлюченко С. Питання мелодики / С. Павлюченко. – К. : Музична Україна, 1974. – 42 с.
9. Тиц М. О тематической и композиционной структуре музыкальных произведений / М. Тиц. – К. : Музична Україна, 1972. – 284 с.
10. Тюлин Ю. Учение о гармонии / Ю. Тюлин. – М. : Музыка, 1966. – 224 с.
11. Тюлин Ю. Учение о музыкальной фактуре и мелодической фигурации / Ю. Тюлин. – М. : Музыка, 1976. – 165 с.
12. Холопова В. Вопросы ритма в творчестве композиторов XX века / В. Холопова. – М. : Музыка, 2003. – 304 с.
13. Холопов Ю. Гармония: Теоретический курс : учебник / Ю. Холопов. – СПб. : Лань, 2003. – 544 с.
14. Христов Д. Теоретические основы мелодики / Д. Христов / [исследование, перевод с болгарского, вступит. статья и коммент. Е. Абызовой]. – М. : Музыка, 1980. – 256 с.

REFERENCES

1. Asafyev B. Muzykalnaya forma kak protsess / B. Asafyev – L. : Muzyka. 1971. – 376 s.
2. Bonfeld M. Vvedeniye v muzykoznaniiye : ucheb. posobiye [dlya stud. vyssh. ucheb. zaved.] / M. Bonfeld. – M. : Gumanit. izd. tsentr VLADOS. 2001. – 224 s.
3. Bonfeld M. Analiz muzykalnykh proizvedeniy : struktury tonalnoy muzyki / M. Bonfeld. – M. : Gumanit. izd. tsentr VLADOS. 2003. – Ch. 1. – 250 s.
4. Vereshchahina O. Zasoby muzychnoi vyraznosti ta yikh rol u protsesi formotvorennia : navch.-metod. pos. / O. Vereshchahina, T. Marynchuk. – Vinnytsia, 2000. – 91 s.
5. Mazel L. O sisteme muzykalnykh sredstv i nekotorykh printsipakh khudozhestvennogo vozdeystviya muzyki / L. Mazel // Intonatsiya i muzykalnyy obraz. – M. : Muzyka. 1965. – S. 225–264.
6. Mazel L. Problemy klassicheskoy garmonii / L. Mazel. – M. : Muzyka. 1972. – 313 s.
7. Medushevskiy V. O zakonomernostyakh i sredstvakh khudozhestvennogo vozdeystviya muzyki / V. Medushevskiy. – M. : Muzyka. 1976. – 254 s.
8. Pavlyuchenko S. Pitannya melodiki / S. Pavlyuchenko. – K. : Muzichna Ukraina. 1974. – 42 s.
9. Tits M. O tematicheskoy i kompozitsionnoy strukture muzykalnykh proizvedeniy / M. Tits. – K. : Muzichna Ukraina. 1972. – 284 s.
10. Tyulin Yu. Ucheniye o garmonii / Yu. Tyulin. – M. : Muzyka. 1966. – 224 s.
11. Tyulin Yu. Ucheniye o muzykalnoy fakture i melodicheskoy figuratsii / Yu. Tyulin. – M. : Muzyka. 1976. – 165 s.
12. Kholopova V. Voprosy ritma v tvorchestve kompozitorov XX veka / V. Kholopova. – M. : Muzyka. 2003. – 304 s.
13. Kholopov Yu. Garmoniya: Teoreticheskyy kurs : uchebnyk / Yu. Kholopov. – SPb. : Lan. 2003. – 544 s.
14. Khristov D. Teoreticheskiye osnovy melodiki / D. Khristov / [issledovaniye. perevod s bolgarskogo. vstupit. statia i komment. E. Abyzovoy]. – M. : Muzyka. 1980. – 256 s.

Стаття подано до редакції 28.09.2017 р.